

Катерина Фоменко

ФОМЕНКО Катерина Анатоліївна — аспірантка кафедри філософії Київського Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Сфера наукових інтересів — сучасна філософія, філософська антропологія.

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ ВІДЧУЖЕННЯ В СТРУКТУРІ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

Стаття присвячена дослідженню іманентного, діалектичного статусу феномена відчуження в структурі індивідуального буття, що відкриває нові аспекти антропологічного процесу.

Ключові слова: *відчуження, амбівалентність, іманентний статус, індивідуальна самореалізація, моральне відчуження, подолання відчуження.*

Актуальність даного дослідження зумовлена зростаючим характером феномену відчуження та набуття ним глобальних масштабів. Враховуючи те, що відчуження представляє собою одну зі сторін людської природи, яка прагне до свідомого дистанціювання від іншого, та той факт, що воно вважається нормальним явищем, і притаманне кожному, все ж, вважати явище відчуження нормальним можна доти, доки воно не стає надлишковим і хворобливо загостреним.

Проблема відчуження є однією з провідних філософських проблем, що є досить вивченою та популярною в наш час. Проте, варто визнати той факт, що попри різноманітність підходів, не існує єдиного цілісного підходу до експлікації зазначеного феномену.

У залежності від того, з яких позицій учені розглядають природу відчуження, можна виділити три основні підходи у вивченні явищ відчуження в західній філософії.

По-перше, психологічний підхід (на Заході — найбільш розповсюджений), який зосереджує свою увагу на дослідженні різноманітних психологічних станів індивіда та розкриває ставлення індивіда до самого себе, до інших людей, до навколишнього світу. В даному випадку вивчаються не соціальні умови життя людей, а власне, індивідуальні особливості окремої людини. Основним методом, за допомогою якого намагаються зняти внутрішню напругу і конфліктність людини, і повернути її до психічно здорового стану — є психоаналіз (що свідчить про певний вплив на Західну філософію фрейдівської теорії психоаналізу). Проте, як би не впливали на структуру особистості індивідуальним шляхом, тим не менше практично не вдається звільнитися від проблеми відчуження людини. У визначеному контексті психологічний підхід є дотичним до вивчення феномену відчуження в антропологічному сенсі (оскільки акцентує на індивідуальних проявах відчуження).

По-друге, соціологічний підхід, який пов'язується, перш за все, з розподілом соціальної та особистісної дезорганізації. Тут з'являється новий комплекс проблем, спрямований в основному на вивчення поведінки особистості в процесі її розумової та фізичної діяльності. Іноді відчуження особистості у суспільстві пов'язують із соціальною ізоляцією. Проте проблема відчуження не завжди супроводжується соціальною ізоляцією особистості. Адже, можна знаходитись серед людей, контактувати з ними, взаємодіяти і водночас відчувати відокремленість, непричетність до того, що відбувається. Ця проблема загострюється відчуттям внутрішньої порожнечі, самозреченням, «рефлексивним уходом від світу», «внутрішньою еміграцією», які у своїй сукупності і являють проблему самовідчуження.

I, по-третє, культурологічний підхід, котрий обумовлений аналізом різноманітних культурних конфліктів і дослідженням так званої маргінальної людини. Представники цього напрямку характеризують сучасну культуру як відчужену від традиційних цінностей культури минулого. Усі вони виступають проти ціннісних орієнтацій сучасного суспільства, де пріоритетним стало матеріальне, а не духовне. Представники цього підходу вважають, що розвиток сучасної масової культури набув некерованого характеру, й у ній усе більше прогресує відчуження, оскільки спотворюється людська природа, дегуманізується суспільство. До речі, існує й інший варіант співвідношення феномену відчуження і культури, котрий культуру подає як процес, динаміку і форму розвитку якого забезпечує відчуження. І культура, і відчуження подаються як парні історичні феномени, феномени втрати людиною цілісності своєї сутності, яку звели до поцейбічності, і обмежили, так би мовити, «цим світом». У даному контексті, підґрунтям історичного відчуження постає нерозвиненість індивідуального духу, який заземлений усвідомленням поцейбічності. Саме звідси — розрив єдності духу і матерії, буття, що зведене до «цього світу», з «небуттям», яке не заангажоване у свідомості історичними парадигмами. Культура розглядається як спосіб (здатність) буття людиною, особою у відчуженні. Іншими словами, відчуження постає як свідомо форма свідомого розвитку культури, і є станом людини, що подолала в собі частковість і не відчуває себе покинутою у світі, яка знайшла себе у відчуженні шляхом виходу з останнього. Такий підхід дозволяє прослідкувати іманентний зв'язок відчуження і культури [1, с.3].

Варта уваги ще одна проблема в дослідженні явища відчуження — проблема визначення самого явища: розглядати його як набуте явище, або ж визнати його іманентний, діалектичний статус; визнати відчуження результатом цивілізації, або ж розглядати його як вроджену, невід'ємну якість людської природи. Аналіз наявних

концепцій осмислення сутності і структури феномену відчуження в сучасній науковій думці відкриває нові аспекти антропологічного процесу.

Розглядаючи феномен відчуження, найпоширенішими є дві наступні тенденції: негативна, де показані негативні характеристики відчуження (концепції політології, соціології, педагогіки) і позитивна, котра наголошує на позитивних виявах даного явища (які пов'язані в цілому зі сферою мистецтва, літератури, творчої самореалізації). Коротко розглянемо першу тенденцію.

Приміром, розглядаючи фактор політичного відчуження вкажімо на загальні суттєві характеристики цього феномену:

- це негативізм стосовно політики взагалі;
- максимальна політична пасивність;
- політико-психологічний наслідок надмірної бюрократизації політичного життя.

Головним психологічним результатом політичного відчуження є втрата або спотворення самого смислу політики і політичної участі — так само результатом економічного відчуження працівника від засобів виробництва (перетворення в «найманого робітника») стає втрата смислу і результату праці та зведення її виключно до грошового еквіваленту. В цьому сенсі відчуження породжує відомий в деяких суспільствах феномен «найманих виборців», готових на участь у виборах лише за умови відповідної оплати, або «найманих демонстрантів».

З феноменом політичного відчуження тісно взаємопов'язана проблема так званого абсцентизму, тобто байдужого ставлення населення до політики як такої, і політичного життя зокрема, ухилення від будь-якої участі у ній. У буденній свідомості абсцентизм виступає як «втома від політики». Концентрований вираз абсцентизму зазвичай проявляється в ухиленні виборців від участі в голосуванні на виборах різного рівня [6, с.43].

Дослідження проблеми відчуження в контексті соціологічної науки висуває на передній план проблему «людина — суспільство», або точніше, «відчужена людина — суспільство». Вивчаючи сучасний стан соціуму, соціологи говорять про його еволюцію, яка з кожним кроком ускладнює систему взаємин між людиною і суспільством, людиною і державою, відокремлює і віддаляє ці структурні елементи єдиного цілого один від одного.

В даному випадку відчуження розглядається як причина деформації взаємодії у системі зв'язків між людиною і соціокультурним середовищем.

Негативні прояви феномену відчуження спостерігаються також у сфері педагогіки. Дослідники даного феномену говорять про те, що процес відчуження у школі пов'язаний, насамперед, з тим, що домінуючим видом діяльності у школі стало навчання. Мається на увазі те, що школа стрімко перейшла до «надання освітніх послуг», отримання високих результатів саме у навчальній діяльності. Діти почуваються відчуженими у такому шкільному середовищі, оскільки у ньому нерідко можна спостерігати байдужість до душевного стану, внутрішніх переживань і проблем учнів (стосунків у сім'ї, з однолітками, стосунків із протилежною статтю, самоідентифікації тощо) [8, с.300]. Феномен відчуження в науковій літературі розглядається, здебільшого, в його негативних проявах. Проте зосередження на цій тенденції призводить до редукції відчуження як явища.

Тож, поряд з негативною починає набувати поширення позитивна тенденція, котра вважає цілком неправомірним указувати лише на негативні значення поняття відчуження. Вживання терміну «відчуження» в позитивному сенсі, у відношенні до людей творчих, переводить його з класу антропологічно-соціологічних категорій до класу категорій естетичного переосмислення реальності та конструювання віртуального світу у художньому тексті.

У кінці 30-років ХХ ст. Б. Брехт перший свідомо розробив теорію відчуження як закону мистецтва і як одного зі способів суб'єктивного перетворення митцем реальної дійсності [7, с.21]. До речі, слід зазначити, що відчуження творчої людини може набувати ще форм внутрішньо-екзистенційної відокремленості від звичного та буденного, або ж стану трагічної викинутості з людського буття, або ж дистанціювання від навколишнього світу з метою прориву до екзистенційно розгорнутого буття тощо. У кожному з варіантів проблема відчуження демонструє себе по-новому. Тобто, як бачимо, дана тенденція враховує і негативні прояви цього феномену.

Коротко розглянувши дві основні тенденції в інтерпретації феномену «відчуження», можна сказати, що вищезазначене явище трактується як дещо зовнішнє, «перенесене» на різні сфери життя людини. Тому в контексті вищесказаного пропонується перенести увагу на внутрішній, «суб'єктивний» аспект відчуження.

До речі, обґрунтування ідеї «відчуження» як «відстороненості», «недіяння» (власне суб'єктивний аспект феномена) ми знаходимо вже в «Упанішадах», «Махабхараті», в Сутрах патріархів чань-буддизму і т. ін. На суб'єктивному аспекті відчуження зосередили увагу мислителі Середньовіччя, такі як Діонісій Ареопагіт, Майстер Екхарт, Григорій Палама, Микола Кузанський, Якоб Бьоме тощо.

З початком Нового часу ця категорія набуває переважно «об'єктивного» характеру. Так, у філософській системі Г.Гегеля категорія «відчуження» була однією з центральних й розглядалася ним у кількох аспектах. Перший — відчуження як оречевлення Світового Розуму, містичне перевтілення Абсолютного Духу в об'єктивність, природу, у світ речей. Однак Дух, утілений у матерію, чужий своїй суті, бо в такому образі він неістинний. Другий аспект виділяв відчуження як результат взаємодії суб'єкта та об'єкта. За Гегелем, людина у процесі свого утвердження протистоїть природі. Тому вона набуває досвіду

який дає їй розуміння, що всі предмети мають автономний внутрішній характер та існують самостійно, незалежно від неї. Подібно людина оцінює і результати своєї праці. Продукти людської діяльності сприймаються нею як чужі і навіть ворожі, як сили, що «живуть» власним життям. Цей тип відчуження, на думку філософа, знімається через пізнання. Нарешті, ще один аспект відчуження осмислювався Гегелем як втрата індивідом «природного буття для себе» через «включення» у суспільство. Результатом такого «включення» (Гегель уважав його вихованням; таке специфічне виправдання особливостей Нового часу, коли людина «анонімно» працювала на потребу інших) стає індивід, який може виконувати будь-яку соціальну роль у суспільному розподілі праці [3, с. 260–283].

Європейська філософія XIX-XX століття також досліджує відчуження переважно як стан сучасного суспільства, як неминучий супутник буття людини у світі. [1, с.6] Тут відчуження є характеристикою світу та буття у ньому людини. Проте, визнаючи відчуження за характеристику самого світу, дослідники наголошують, що світ протистоїть людині як ворожа сила, а сама людина знеособлена та відчужена як від інших людей, так і від своєї родової сутності. Феномен відчуження тут пов'язується зі знеособленням людини, що звужує межі самого явища відчуження стосовно структури буття окремої людини. Разом з тим, як зазначають дослідники, цілеспрямованого дослідження відчуження в аспекті суб'єктивності, з позиції його внутрішньої потенції, в європейській філософській думці здійснено не було.

Зважаючи на зазначений вище підхід, поглянемо на феномен відчуження як на те, що іманентно властиво самій природі людини, як на певне діалектичне протиріччя, як на амбівалентне явище.

Доведено, що «відчуження» має бути розведеним у філософській свідомості, по-перше, як свідоме індивідуальне дистанціювання від однобічності «цього світу» з метою

здобуття справжньої повноти буття в якості умови творчої самореалізації особи, по-друге — як явище історичної втрати людиною своєї цілісності [1, с. 9]. Перша із зазначених вище позицій — акцентує увагу на відчуженні в якості творчої самореалізації людини, але відчуження як амбівалентне явище не може обмежитися лише творчістю, воно пронизує всю сутність людини і разом з нею — буття людини.

Іманентність відчуження чітко окреслює одна з психологічних інтерпретацій феномена відчуження, яка розглядає зазначений феномен як спосіб психологічного захисту людини. Відчуження входить в психологічний захист особи, тобто існують неусвідомлені психічні процеси, які спрямовані на підтримку у людини високої оцінки і створення внутрішнього комфорту, на подолання або зведення до мінімуму почуття тривожності, пов'язаного з усвідомленням конфлікту. Така відчуженість притаманна кожному, і вважається нормальним явищем, якщо не становиться надлишковою і хворобливо загостреною [6, с.43].

Наведемо приклад із життя одного конкретного індивіда — М. Гоголя. Як казав сам письменник, «я почав наділяти своїх героїв, окрім їх власних огидностей, моєю власною паскудністю... Беручи погану властивість мою, я полював за нею в іншому званні і на іншому поприщі... Полював за нею злобою, насмішкою, чим би те не було» [2, с.3]. Отже, як бачимо, заради психологічного комфорту Гоголь фактично відчужував певні свої властивості, усуваючи таким чином внутрішній дискомфорт.

Коли відчуження «виходить» за межі іманентності, воно гостро відчувається як певний феномен, який загрожує спільному буттю, або факт, який вимагає певного зняття. А оскільки відчуження, в даному випадку, саме почуття, котре відчувається, проживається, котре пронизує екзистенцію кожного реального носія, то воно, як мінімум, задає недовіру та настороженість стосовно свого ближнього, а частіше —

має форму агресії, що виливається у глибоке почуття міжособистісного відчуження.

Отже, тільки-но феномен відчуження став предметом наукового дослідження, одразу почалося активне впровадження численних «рецептів», котрі були і є спрямованими на подолання відчуження. Традиційні погляди на феномен відчуження, котрі характеризувалися прагненням зобразити його як щось таке, що доконечно вимагає подолання, отже, має і може бути подоланим, — сьогодні виглядають непереконаливо [2, с.3].

Згідно з загальнофілософським розумінням сутності відчуження, його «зняття» відбувається в процесі пізнання цього феномену, його «оволодіння» шляхом мислення як певною об'єктивною реальністю. Формаційне мислення пов'язує ліквідацію відчуження з революційним чи еволюційним шляхом радикальних перетворень соціально-політичних і економічних умов людського життя. Згідно з цивілізаційною моделлю стан відчуження людини (людства) змінюється шляхом вирішення глобальних протиріч, перш за все екологічних та енергетичних, з допомогою нових систем суспільного життя (цивілізм). У педагогіці проблема корекції морального відчуження особистості виступає як проблема морального виховання, яку ставили в основу своєї діяльності класики педагогічної науки (Я.А. Коменський, Дж. Локк, А.С.Макаренко, В.А.Сухомлинський, К.Д. Ушинський та ін). Педагогічна корекція морального відчуження акцентує увагу на соціальному середовищі як на важливому чинникові розвитку людини. У зв'язку з цим зростає активна роль педагогіки в пошуку шляхів вдосконалення середовища як умови формування особистості.

Критика відчуження у всіх вимірах і різновидах передбачає радикальне, багатомірне розуміння необхідності «вивільнення» людини, реалізації її як «негативної» (незалежності від...), так і «позитивної» (вільної можливості для...) [4, с.447–448]. На думку деяких вчених, подолання відчуження як стану людини

можливо тільки шляхом її індивідуальної самореалізації, яка є свідомим протиставленням індивідом себе внутрішньому та зовнішньому світу, що спонукає особу до активного переживання власного відчуження як історичного стану.

Проте, як бачимо, всі спроби подолати відчуження і досі залишаються марними, — воно було і залишається вкорінене у людській свідомості. Йдеться про іманентний характер відчуження. Як можна подолати те, що вкорінене у саму сутність людини? На думку частини дослідників, існують форми відчуження, які виникли історично, які властиві саме даній, конкретній цивілізації. Вони, можливо, відійдуть у минуле, на їхню думку, або, принаймні, зазнають трансформації, що зменшить їхній руйнівний вплив на людину. Але ж не виключено, що їхнє місце заступлять нові, але аналогічні цьому, утворення.

Але нас цікавлять не стільки соціальні різновиди феномену відчуження, скільки антропологічні, які не підлягають подоланню. У даному контексті відчуження постає одвічним супутником людини, утворюючи певну діалектичну суперечність буття. Найхарактернішою ознакою даного типу суперечностей, як твердив Гегель, це — взаємопроникнення протилежностей. Чи можна «усунути» таке взаємопроникнення, чи можна «викорінити» властивості людського ставлення до світу, котрі уявляються небажаними, залишивши тільки ті, що здаються нам винятково позитивними? Замірюючись на таке, чи не плекаємо ілюзій на «спрощення» як історії загалом, так і історії кожної окремої людини? [2, с.4]. Отже, з однієї сторони, йдеться про безумовне тяжіння людини до відчуження внутрішнього та зовнішнього, з іншої — таке ж стремління це відчуження якщо не зняти та подолати в цілому, то принаймні послабити.

Сучасна ситуація все більше посилює позицію тих, хто проголошує відчуження — «споконвічним супутником» людини. Долаючи одні з його форм, людина своєю творчою

діяльністю створює умови для модифікації «традиційних» чи появи нових форм власної несвободи.

Підбиваючи підсумок, варто зазначити, що відчуження одночасно виявляє себе і як специфічний спосіб людського буття в його багатьох аспектах (джерело і засіб прогресу, рефлексивна здатність і спосіб пізнання, засіб індивідуального становлення, сутнісна самотність), і як глибока екзистенційна проблема, породжена саме таким тотальним проникненням людського буття відчуженням. Іншими словами, відчуження постає перед нами не тільки як явище амбівалентне, але постає певним діалектичним чином: воно і спосіб людського буття (позитив), і екзистенційна проблема людського існування (негатив). У цьому сенсі, як спосіб життя і життєва проблема, відчуження є діалектичним протиріччям, котре лежить в основі розвитку і прогресу, і зняти його повністю або неможливо, або це означало б заміну наявного способу людського існування, або необхідно замінити відчуження іншим, альтернативним феноменом.

Поміж тим, у всіх сферах людського життя відчуження зростає кількісно і якісно, але разом з ним, дозрівають передумови його подолання.

Література

1. *Александрова О.В.* Відчуження як форма розвитку культури: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософських наук: спец. 09.00.04 «Філософська антропологія та філософія культури» / О.В.Александрова. — К.: Наука, 1996. — 52 с.
2. Відчуження: минувшість і сьогодення./ Відп. ред. В.Г.Табачковський. — К.: НАН України, Ін-т філософії, 1995. — 105 с.
3. *Гегель В.Ф.* Феноменологія духа./ В.Ф.Гегель — Спб.: «Наука», 1994. — 433 с.
4. Новейший философский словарь / [авт.- сост. Кондрашов В.А.]. — Ростов-на-Дону: «Феникс», 2006. — 668 с.

5. Мурашов А.Б. Диалектика отчуждения в российской ментальности / А.Б.Мурашов // Исторические корни российской ментальности: материалы Всероссийской научной конференции. — Томск, 2002. — С. 65-69.
6. Педагогический словарь / [авт.-сост. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю.] — М.: Академия, 2000. — 176 с.
7. Стадницька Т. І. Відчуження як теоретико-літературна категорія / Т.І.Стадницька // Наукові записки. — К., 2005. — Т.48. Філологічні науки. — С. 20 — 24.
8. Шелестова Л. В. Про об'єктивні та суб'єктивні чинники відчуження дитини від школи / Л. В. Шелестова // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. — К., 2004. — Вип.6. кн.1 — С. 299 — 307.
9. www.galactic.org.ua. Лаборатория пространств. Человек.

Амбивалентность отчуждения в структуре человеческого бытия

Данная статья посвящена исследованию имманентного, диалектического статуса феномена отчуждения в структуре индивидуального бытия, что само по себе раскрывает новые аспекты антропологического процесса.

Ключевые слова: *отчуждение, амбивалентность, имманентный статус, индивидуальная самореализация, моральное отчуждение, преодоление отчуждения.*

Ambivalentnost alienations in the structure of human bitiya

This article describes the study of the immanent, dialectical status of alienation phenomenon in the individual being sructure, that reveals new ascpects in anthropological process.

Key words: *alienation, ambivalence, immanent status, individual self-realization, moral alienation, alienation overcoming.*

Надійшла до редакції 10.04.2009 р.